

Krónika

Emlékezés Valló Zsuzsa munkásságára

Pusztai-Varga Ildikó¹

Valló Zsuzsára emlékezve, munkásságának a fordítástudományi kutatásokban játszott megújító szerepéről szólva, elsőként engedjenek meg egy személyes megjegyzést.

Három éve volt, hogy kutatási témát kerestem a Fordítástudományi Doktori Programra való jelentkezéshez. A kiírásnak megfelelően tájékozódásképpen átnéztem a *Fordítástudomány*, a *Modern Nyelvoktatás* és az *Across* addig megjelent számait. Nem telt sok időbe, hogy többek között Valló Zsuzsa tanulmányai hatására, és saját műfordítói tapasztalatomra is reflektálva, a kulturálisan kötött kifejezések vizsgálata mellett döntöttem. Nem állítok valótlan, amikor azt mondom, hogy a Fordítástudományi Doktori Program számos hallgatójának témaválasztását, egyúttal magához a fordítástudományhoz fűződő elköteleződését is, hasonló módon inspirálta Valló Zsuzsa munkássága, illetve a kutatásához való személyes, lelkes és elhivatott emberi hozzáállása. Először és utoljára a felvételi bizottságban találkoztam vele. Kedves, nyitott személyisége a kutatás folytatására biztatott. Akkor még hallgatótársaimmal együtt azt reméltük, hogy szemináriumokon, illetve témavezetőként kaphatunk tőle további útmutatást kutatásainkhoz. Sajnos azonban ez másként történt. Most, három év elteltével, már lezárult munkásságának hatását kell összegeznem. Az eltelt három év egyszerre rövid idő, mert még felidéződnek a kezdeti lépések, a témaválasztás motivációi, de egyszerre hosszú idő is, mert ad egy olyan távlati rálátást, amelynek segítségével megrajzolható Valló Zsuzsa fordítástudományi munkásságának jövőbe mutató jelentősége.

Saját kutatási témám kiválasztásakor döntő jelentőségűek voltak számomra Valló Zsuzsa műfordításokon végzett, a kultúra antropológiai definíciójára épülő és a kutatónak a saját vizsgálatában játszott szubjektív szerepére is reflektáló, munkái. Finn kortárs versek magyar és angol fordításaiban vizsgálom kulturálisan kötött kifejezések átváltási megoldásait. Tanulmányaim elmélyítése során,

¹ Elhangzott a Papp Ferenc Baráti Kör tizedik szakmai találkozója keretében megrendezett „Pápai Vilma és Valló Zsuzsa emlékülésen” az ELTE Fordító és Tolmacsképző Tanszékének Könyvtárában 2009. december 14-én. A fotóért Szöllősy Judynak tartozunk köszönettel.

illetve a fordítástudományi kutatások egyre alaposabb megismerése révén fény derült arra, hogy a kulturálisan kötött kifejezések kutatása meglehetősen kedvelt téma. Többek szerint már semmi újat és érdekeset nem tartogató kutatási területről van szó. A következő néhány gondolattal ezt a vélekedést szeretném megcáfolni, és egyúttal rávilágítani, hogy Valló Zsuzsa munkássága mennyiben hozott szinte forradalmian új szempontokat a magyarországi fordítástudományi kutatások terén, illetve hogy ezen az úton továbbhaladva, milyen új, eddig nem ismert távlatokba juthatunk el a kultúra és a fordítás viszonyát vizsgálva.

Elsőként a kultúra fogalmának a korábbi kutatásokhoz képest merőben újszerű megközelítését emelem ki. Valló Zsuzsa az antropológia, konkrétan Goodenough kultúra-definícióját vette alapul. Eszerint a kultúra az az elrendeződés, amely abban érhető tetten, ahogyan az ember felfogja, rendszerezi és értelmezi a körülötte lévő világot, és létrehozza annak jelentését. Az ember e kulturális tudás segítségével képes egy adott közösségben létezni (Valló 2000: 42). Majd e tág antropológiai értelemben használt kultúra-definíció mentén határozta meg a reália fogalmát. Megközelítésében hangsúlyozta tehát, hogy nem beszélhetünk magas kultúráról, hanem a kultúrát mint életmódot kell tekintenünk, amelynek sem értékkelő, sem esztétikai szempontjai nem lehetnek.

E fogalom-definíció fordítástudományi jelentősége abban rejlik, hogy különösen műfordítás-kutatások esetén nagyon nehéz elszakadni a megszokott értékkelő és esztétikai szemponttól. Valló Zsuzsának ez sikerült. Egy-egy kulturálisan kötött kifejezés fordítási megoldásait elemezve, esztétikai szempontok beemelésével nélkül tudta leírni a döntés mögött meghúzódó külső, kulturális, társadalmi, nyelvhasználati tényezőket (Valló 2001: 109). Valló a nyelvközösséget nevezi meg mint jelentésalkotó közösséget, ilyen értelemben pedig a szöveg nem más, mint a beszélőközösség megnyilvánulása (Valló 2001: 39). Nem közelíthetünk tehát e közösséghez, e kultúrához kívülről, zárt és statikus entitásnak tekintve azt, hanem megnyilvánulásait, közösen elfogadott jelentéseit vizsgálva tárhatjuk fel működési mechanizmusait, illetve foghatjuk meg jellemzőit.

A fordítástudományi kutatások egyes iskolái is átvették ezt a dinamikus kultúrafelfogást, amely a kultúrákat nem egymástól függetlenül létező, statikus konstellációknak tekinti, hanem dinamikus és heterogén konstruktumoknak. Ugyanakkor Kóbor utal arra, hogy a magyarországi fordítástudományi kutatásokban továbbra is a kódszerű kultúraszemlélet dominál, amikor a lexika szintjén keressük a szövegek kulturális beágyazottságát (Kóbor 2007: 43).

Véleményem szerint ez az a pont, ahol az antropológiai kultúra-felfogásból kiindulva, és Valló Zsuzsa fordítás-elemzéseinek módszerét tovább finomítva, érdemes lehet a fordítás és kultúra viszonyát vizsgálva a szimbolikus antropológia kultúra-definícióját bevezetni a műfordítások elemzésébe. Eszerint a kultúra „egyeztetett és közösen elfogadott szimbolikus rendszerekből áll, amelyek az egyének cselekvéseit irányítják és csoportszerű működését segítik” (Chen és Starosta 1998: 26, a szerző fordítása). Ez a megközelítés dinamikus, kiemeli a pillanatnyiságot és a csoportszerű használatot, valamint az értelmező közösség szimbólumalkotó képességét. Eszerint a szimbólumok nem magától értetődőek, csak meghatározott kontextuson belül nyerhetnek értelmet. A szimbolikus rendszerek definiálásában résztvevők birtokolják és állandóan

újrateremtik, finomítják ezeket az értelmezéseket. Az emberek kulturális csoportokat alkotnak, és az identitás dinamikus felfogása szerint az egyén egyszerre több ilyen csoportnak is tagja. A fordító két eltérő (cél-, illetve forrásnyelvi) közösségi tudás ismeretében választja ki átváltási megoldásait. Ez a kultúra-felfogás közelebb visz bennünket a kulturálisan kötött kifejezések azon értelmezéséhez, amely szerint a jelhasználók egy adott csoportja számára többlettartalommal bíró kifejezéseket tekinthetjük kulturálisan kötöttnek (Valló 2000: 44). A konnotatív tartalmat tehát mindig egy konkrét kulturális csoport által elfogadott jelentésként vizsgáljuk.

Egy másik újdonság Valló Zsuzsa megközelítésében az a gondolat, amelyet a Pinter-drámák magyar fordításainak elemzése kapcsán fogalmaz meg. Eszerint „a kultúra-függőség kérdését mindig két nyelv viszonylatában és csak empirikus alapon, azaz a szövegekre támaszkodva lehet érvényesen meghatározni” (Valló 2000: 44). Véleménye szerint tehát nem állapíthatunk meg pusztán deduktív módon nyelvpártól és fordítási iránytól független kategóriákat, amelyekhez aztán igazoló példákat keresünk a szövegkorpuszokból. Illetve nem oszthatjuk fel eleve olyan tematikus kategóriákra a kultúrát, amelyekbe aztán a szövegekből igyekszünk minél több példát beilleszteni. Ezzel a klaszifikáló megközelítéssel a statikus kultúrafogalmat erősítjük, amely figyelmen kívül hagyja a kultúrák dinamikáját, fragmentáltságát, és egymásra hatásának folyamatait. Valló Zsuzsa elemzéseiben ezzel szemben abból indul ki, hogy a korpusz, a szöveg, az azt alkotó közösség kultúrájának megnyilvánulása. A szövegből kell tehát kiindulnunk, amikor nyelv és kultúra, fordítás és kultúra viszonyát elemezzük. Ha elfogadjuk Valló Zsuzsa megállapítását, miszerint „szinte valamennyi, sokszor egészen ártatlannak tűnő szövegelemből válhat reália” (Valló 2000: 44), akkor egyértelmű, hogy az előre felállított kategóriákkal dolgozó klasszifikációnak nincsen értelme. Nem tudhatjuk előre, hogy a szöveg milyen többletjelentéssel bíró szövegelemet domborít ki. Egy-egy konkrét korpusz elemzése során két nyelv, két kultúra viszonyára vonatkozólag tehetünk csak megállapításokat.

Valló Zsuzsa elemzéseiben a szövegekből kiindulva gyűjti ki a kulturálisan kötöttnek ítélt kifejezéseket, majd ezeket rendszerezi végül tematikus kategóriákba, illetve átváltási megoldásaik szerint. Ez a módszertani megközelítés új szempontot hozott a kulturálisan kötött kifejezések magyarországi kutatásaiban. Ez az a másik pont, ahol érdemesnek látom a továbbfinomítást. Kultúra és fordítás viszonyát vizsgálva, akár lexikai szinten is maradvá, érdemes lenne klasszifikáló és pozitivistá rendszerezés helyett (vagy annak kiegészítéseképpen) interpretatív elemzésekkel és értelmezésekkel, kvalitatív módon tetten érni a fordítói döntésekre ható kulturális folyamatokat, jelentésalkotó mechanizmusokat.

Valló Zsuzsa harmadik szemléleti újításának a következőt tartom. Az eddig elmondottakból világosan kiderül, hogy célszerű reflexíven megközelítenünk a fordítási folyamatban jelenlevő forrás- és célkultúrát, illetve magát a kultúrákövetítés folyamatát. Ebben a folyamatban a fordító maga is alkotó módon közelíti meg mind a forrás-, mind a célkultúrát azáltal, hogy közvetít a kettő között. A kulturálisan kötött kifejezések átültetésének kérdését is más megvilágításba helyezi ez a megközelítés. A kulturálisan kötött kifejezések fordítását

tehát nem megoldandó problémának tekintjük, amelyre megpróbálunk különböző recepteket adni, hanem két, élő és állandóan változó kultúra találkozási pontjaiként kell értelmeznünk. Ily módon ezek az érintkezési pontok maguk is a két kultúra részévé válnak.

Valló Zsuzsa egyik írásában megemlíti, hogy a kultúrák találkozási pontján, és ilyenek tekintjük a fordítást is, nem csak a fordító mint közvetítő alakítja az egymásra hatás folyamatait – kiválasztva az általa megfelelőnek ítélt átváltási megoldásokat -, hanem maga a kutató is. Valló Zsuzsa így utal erre egy zárójeltes megjegyzésében: „a fordító (és a munkájukat tanulmányozó elemző) a gyakorlatban sokkal többször bukkan kultúrafüggő szövegelemekre és az általuk okozott átváltási problémákra” (Valló 2000: 44). Nem fejt ki részletesebben a kutatónak az elemzési folyamatban játszott szerepét, de elsőként ő utal ennek fontosságára. Sajnos visszhangtalan maradt ez a megállapítása. Ez az a harmadik pont tehát, ahol érdemesnek látom a továbblépést. Elemzéseink során önreflexív módon értelmeznünk kell a fordításkutató szerepét is. Ha a kutató maga is tagja a forrás- vagy a célkultúrának, természetesen másképpen viszonyul az értelmezés során a forrás-, illetve a célkultúra szövegelemeihez. Erre reflektálnia kell az elemzése során, elismerve, hogy éppen ezért nem lehetséges objektív megállapításokat tenni, amikor kultúra és nyelv viszonyáról gondolkodunk a fordítási folyamatban.

Végül, de nem utolsósorban említem Valló Zsuzsa elkötelezettségét az általa vizsgált műfaj iránt. Fontos hangsúlyoznunk egyrészt magát azt a kutatói szemléletet, amely a műfordítás-kutatásban külön jelentőséget tulajdonít a műfaji meghatározottságnak. Annak elismerése, hogy a fordítási folyamatra, a fordítói döntésekre és stratégiákra nagy befolyással van az adott szöveg műfaja, ismét csak a fordítástudomány legfrissebb kutatási irányvonalába tartozik. A fordítás szöveg szempontú és műfajközpontú elemzése napjainkban is új és friss hang a korábban a szó vagy szószerkezet szintjén vizsgálódó fordításkutatásban.

Drámafordítások vizsgálatakor Valló Zsuzsa külön kiemeli a fordítói stratégiák mögött meghúzódó, a drámára mint műfajra jellemző megkötetéseket. Ezt hangsúlyozzák pragmatikai szempontú kutatásai is (Valló 1998). Különösen fontosnak tartom kiemelni éppen e műfaj, a dráma, a színpadi munka iránti személyes elköteleződését, illetve azt a lelkesedést és szakértelmet, amellyel kutatási tárgyához nyúl. Doktori disszertációjának opponensei is elismeréssel szólnak bírálatukban a sorok között is átütő kutatói lelkesedésről, arról, ahogyan Valló Zsuzsa téma iránti szeretete magával tudja ragadni még a tudományos munka olvasóját is (Valló 2001: 111).

Valló Zsuzsa tudományos megállapításai tehát – bátran állíthatjuk –, forradalmian új szempontokat hoztak a fordítástudományi kutatásokba. Úgy tudta megközelíteni a fordítás és a kultúra viszonyát leíró és empirikus alapon, hogy közben saját kutatói identitására is reflektált. Kutatási eredményeivel új távlatokat nyitott meg számunkra, a fordítástudományban szárnyaikat bontó fiatal kutatók számára. Valló Zsuzsának a téma és a műfordítás-kutatás iránti személyes elkötelezettsége és lelkesedése inspirációként szolgál számunkra munkáin keresztül a jövőben is.

Irodalom

- Chen, G., Starosta, W. 1998. *Foundations of intercultural communication*. Boston: Allyn and Bacon.
- Kóbor M. 2007. A kultúrafogalom evolúciója a fordításelméleti diskurzusban és a kultúrakoncepciók gyakorlati implikációi. *Fordítástudomány* 9. évf. 2. szám. 37–54.
- Valló Zs. 1998. Reáliák és fordítói stratégiák a drámafordításban. *Modern Nyelvoktatás* 4. évf. 2–3. szám. 115–124.
- Valló Zs. 2000. A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. *Fordítástudomány* 2. évf. 1. szám. 34–49.
- Valló Zs. 2001. A drámafordítás pragmatikai aspektusai – doktori értekezés tézisei. Cs. Jónás Erzsébet, Klaudy Kinga opponensi véleménye, valamint Valló Zsuzsa válasza. *Fordítástudomány* 3. évf. 2. szám. 99–117.